

De effecten van gezinssamenstelling,
gezinscohesie en emotionele expressiviteit binnen
het gezin op de ontwikkeling van algemene en
verticale identiteit van adolescenten in Nederland

Masterthesis Orthopedagogiek

Universiteit Utrecht

Q.A.W. Raaijmakers

W.W. Hale

Auteurs:

F.G.A. Raemakers (3325415)

S.A.A.J. Dumoulin (3010473)

23 juni 2010

Abstract

The present study searches for effects of family situation, family cohesion and familial emotional expressions (EE) on the development of general and vertical identity for Dutch adolescents. Within 1 year 2 surveys were classically conducted with 205 boys en 249 girls at the lower age groups of HAVO, VWO and Gymnasium education, including the Spatial Continuity of Identity Questionnaire, 13 items of the Leuvense Gezinsvragenlijst and the Level of Expressed Emotions. Family situation was measured through 1 item with 7 options, later divided in 'biological father and mother', '1 biological parent', '1 biological parent with stepparent' and 'other family situation'. On the 1st measuring correlation is found for all variables, except the family situation: for families with 2 parents higher family cohesion levels have been found. There are significant longitudinal effects on the variables of the 2nd measure (family situation excluded), including autoregressive effects between family variables and identities. The effect of EE on the General Identity (GI) exists also after including the GI on the 1st measure. Future research will improve findings with a larger sample that includes the VMBO education (55% of Dutch adolescents), a better procedure and inclusion of a wider age range. This and future studies limit shifting results concerning the effects of family variables on identity development for Dutch adolescents.

Keywords: identity development, family situation, family cohesion, emotional expressions.

Samenvatting

Dit onderzoek beschouwt effecten van gezinssamenstelling, gezinscohesie en emotionele expressiviteit (EE) binnen gezinnen op de ontwikkeling van algemene en verticale identiteit bij Nederlandse adolescenten. Gedurende 1 jaar zijn 2 maal klassikale vragenlijsten afgenomen bij 205 jongens en 249 meisjes uit de onderbouw van de HAVO, VWO en Gymnasium. Onderdeel hiervan was de Spatial Continuity of Identity Questionnaire, 13 items van de Leuvense Gezinsvragenlijst en de Level of Expressed Emotions. De gezinssituatie wordt gemeten door middel van 1 item met 7 antwoordmogelijkheden, later verdeeld in 'biologische vader en moeder', '1 biologische ouder', '1 biologische ouder met stiefouder' en 'overige gezinssituatie'. Op het 1^e meetmoment is er tussen alle variabelen sprake van samenhang, de gezinssituatie uitgezonderd: bij de mate van gezinscohesie naar gezinssituatie lijkt sprake van meer cohesie bij gezinnen met 2 ouders. Er worden significante longitudinale effecten gevonden op de variabelen op meetmoment 2 (gezinssituatie uitgezonderd), waarvan autoregressieve effecten tussen gezinsvariabelen en identiteiten. Het effect van de EE op de Algemene Identiteit (AI) blijft echter ook na toevoeging van de AI op meetmoment 1 bestaan. Vervolgonderzoek dient met een grotere steekproef ook het VMBO te betrekken (55% van de Nederlandse adolescenten), een betere afnameprocedure te hanteren en door middel van meerdere meetmomenten ook effecten buiten de adolescentie te betrekken. Deze studie en vervolgonderzoek beperken verdere wisselende resultaten met betrekking tot effecten tussen gezinsvariabelen en identiteitsontwikkeling bij adolescenten in Nederland.

Sleutelwoorden: identiteitsontwikkeling, gezinssituatie, gezinscohesie, emotionele expressiviteit..

De effecten van gezinssamenstelling, gezinscohesie en emotionele expressiviteit binnen het gezin op de ontwikkeling van algemene en verticale identiteit van adolescenten in Nederland.

De adolescentie is een periode waarin bij kinderen op zowel biologisch, sociaal als cognitief gebied veel veranderingen optreden (Berk, 2006; Santrock, 2008). Eén van de belangrijkste ontwikkelingstaken tijdens deze periode is de vorming van een persoonlijke identiteit (Erikson, 1963). Identiteit is een beeld dat iemand van zichzelf heeft, welke bestaat uit een globale evaluatie op de verschillende domeinen waarbinnen de adolescent zich bevindt, zoals hoe hij op school is, tijdens een bijbaantje, wat de adolescent gelooft of wie de adolescent aardig vindt (Santrock, 2008). Deze domeinen kunnen samen of apart worden beschouwd. De familie waarbinnen de adolescent opgroeit, heeft een belangrijke invloed op de ontwikkeling van deze persoonlijke identiteit. Zo hebben bijvoorbeeld het aantal conflicten binnen het gezin of de emotionele reacties binnen een gezin een aangetoonde relatie met de ontwikkeling van identiteit (Willemsen & Waterman, 1991). In dit onderzoek wordt verder ingegaan op een aantal gezinsvariabelen en hun mogelijke verband met de ontwikkeling van identiteit bij adolescenten in Nederland. Hiervoor zal eerst worden ingegaan op de identiteitsontwikkeling bij adolescenten, gevolgd door de door een adolescent ervaren mate van cohesie binnen het gezin en het niveau van emotionele expressiviteit.

Identiteitsontwikkeling. Identiteit bij adolescenten kan worden gedefinieerd als het globale beeld dat iemand van zichzelf heeft, in de vorm van een globale evaluatie op de verschillende domeinen van een adolescent (Santrock, 2008). Een ander essentieel aspect van identiteitsontwikkeling is de ontwikkeling van temporaal-spatiële continuïteit: het besef dat een mens in elke context dezelfde identiteit heeft (Côté & Levine, 1988; van Hoof, 1999). Immers, zonder het besef dat een persoon op elke plaats dezelfde identiteit heeft kan geen stabiele globale identiteit worden gevormd (Côté & Levine, 1988). De domeinen waarbinnen een adolescent de identiteit vormt verschillen onder andere per plaats waar de adolescent opgroeit en het geslacht van de adolescent, omdat mede hierdoor niet elke adolescent hetzelfde belang hecht aan een bepaald domein (Alberts, Mballo, & Ackerman, 2003). Ongeacht de domeinen die voor de adolescent van belang zijn zal hij meer besef van temporaal-spatiële continuïteit krijgen naarmate hij ouder wordt. Een uitzondering is het moment waarop de adolescent bezig is zijn horizon te verbreden: na verbreding van de leefwereld van de adolescent zal dit besef weer groeien (van Hoof & Raaijmakers, 2002). Het besef van temporaal-spatiële continuïteit kan op verschillende manieren worden gezien: van Hoof en Raaijmakers (2002) geven de naam horizontale integratie aan de ervaring van de

adolescent dat hij op alle verschillende domeinen dezelfde identiteit heeft. Verticale integratie van identiteit is het besef dat de algemene identiteit van de adolescent overeenkomt met de identiteit op alle verschillende domeinen. Onderzoek wijst uit dat de theorie van temporaal-spatieële integratie van identiteit een goede manier is om de ontwikkeling van identiteit te bezien (Dunkel, 2005).

Gezinssamenstelling. De samenstelling van het gezin waarin kinderen opgroeien, is divers. In 2009 groeit ongeveer 75 procent van de Nederlandse kinderen tot 25 jaar op bij twee ouders (Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS], 2009a). Circa 25 procent groeit op in gezinnen met een andere samenstelling. Een groot deel hiervan groeit op bij één van beide ouders, in de meeste gevallen als gevolg van een echtscheiding. Het aantal echtscheidingen waar minderjarige kinderen bij zijn betrokken en daarmee het aantal kinderen dat bij één biologische ouder opgroeit, zijn in de periode 1998 tot 2008 gestegen (van 11 naar 14 procent voor kinderen met één biologische ouder). Kinderen groeien in 2009 in de meeste gevallen op bij de biologische moeder (CBS, 2009b) terwijl ongeveer 2 procent van de kinderen niet bij (één van) de biologische ouders, maar in bijvoorbeeld een pleeggezin of een gezinsvervangend tehuis opgroeit (CBS, 2009a). De gezinssituatie heeft mogelijk invloed op de identiteitsontwikkeling van het kind. Met betrekking tot de effecten van een scheiding op de ontwikkeling van identiteit spreken verschillende onderzoeksresultaten elkaar tegen (o.a. McCurdy & Scherman, 1996; Mullis et al., 2007). Volgens McCurdy en Scherman (1996) verschilt de identiteitsontwikkeling bij het opgroeien in een gezin met de biologische moeder en een stiefvader niet significant van met intacte en gescheiden gezinnen. Volgens Benson en Johnson (2009) zijn er echter wel degelijk verschillen in identiteitsontwikkeling van jongvolwassenen uit een intact biologisch of adoptiegezin en jongvolwassenen uit een eenouder- of stiefgezin. Een mogelijke verklaring voor de diverse resultaten zijn de verschillende operationalisaties voor identiteitsontwikkeling. McCurdy en Scherman (1996) baseren hun studie op Erikson's concept van ego identiteit, terwijl Benson en Johnson (2009) identiteitsontwikkeling beschrijven als het gevoel een volwassen identiteit te hebben, gemeten aan de hand van slechts één vraag. De invloed op identiteitsontwikkeling van het verlies van een ouder door overlijden is voornamelijk onderzocht bij vrouwen, waaruit is gebleken dat de dood van de ouder en het opgroeien bij de achterblijvende ouder zorgt voor een afwijkende identiteitsontwikkeling (Cait, 2005; Schultz, 2007). Ongeveer 40 procent van de kinderen die opgroeit bij één ouder krijgt te maken met een stiefouder, in de meeste gevallen een stiefvader (de Graaf, 2007). De relatie van de adolescent met zowel de eigen ouder als met de stiefouder in het gezin bepaalt in belangrijke mate het gevoel bij het gezin te horen. Dit gevoel heeft

vervolgens invloed op de identiteitsontwikkeling bij adolescenten (Leake, 2007). Het lijkt dus niet de aanwezigheid van de stiefouder, maar de relatie die de adolescent met de stiefouder ontwikkelt, wat van invloed is op de identiteitsontwikkeling. Onderzoek waarin meerdere gezinssamenstellingen longitudinaal werden gezien, is niet eerder gedaan.

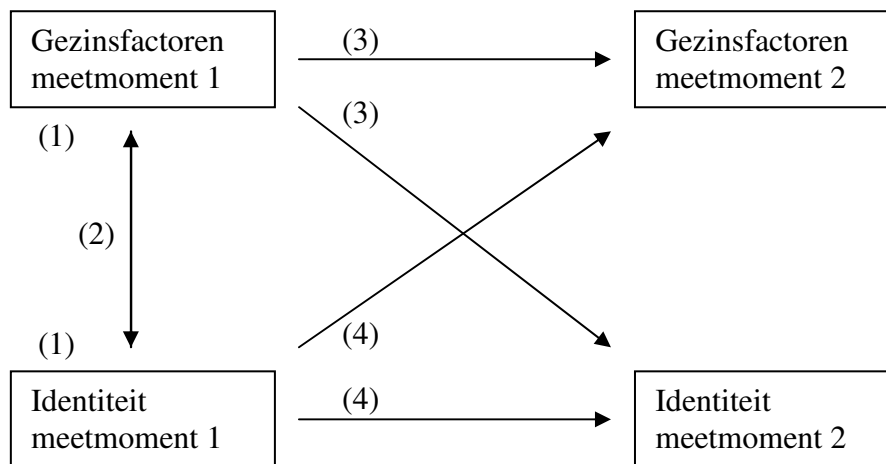
Gezinscohesie. Het functioneren van een gezin wordt mede bepaald door de mate van gezinscohesie, ook wel de emotionele band en affectieve betrokkenheid van gezinsleden onderling. De interactie binnen het gezin wordt gekenmerkt door onderlinge steun en behulpzaamheid (Adams, Berzonsky, & Keating, 2006; Baer, 2002; Matheis & Adams, 2004; Mullis, Brailsford, & Mullis, 2003). Er bestaat een verband tussen het gezinsfunctioneren en de identiteitsontwikkeling (Matheis & Adams, 2004), maar de invloed op identiteitsontwikkeling van gezinscohesie als apart deel van het gezinsfunctioneren is tot heden beperkt onderzocht. Er zijn hierbij wel belangrijke aanwijzingen dat een dergelijk verband op cross-sectioneel niveau bestaat (van Hoof, Raaijmakers, van Beek, Hale, & Aleva, 2008). Er zijn meer aanwijzingen dat gezinscohesie een positieve invloed zou hebben op de identiteitsontwikkeling. Zo is dit positieve verband als directe relatie aangetoond bij jongvolwassenen (Mullis et al., 2003; Matheis & Adams, 2004; Adams et al., 2006). Dit verband is ook aangetoond bij temporaal-spatieel continuïteit als definitie van identiteitsontwikkeling bij adolescenten (van Hoof et al., 2008). In het huidige onderzoek kunnen deze resultaten vanuit een longitudinaal onderzoeksperspectief opnieuw worden geanalyseerd, waarbij het accent meer zal liggen op het ontwikkelingsverloop van identiteit in plaats van het ontwikkelingsstadium waarin de adolescent zich bevindt.

Expressed Emotions. Het emotionele klimaat binnen de invloedrijke relaties van een persoon, bijvoorbeeld die binnen een gezin, wordt de Emotionele Expressiviteit (EE) genoemd (Cole & Kazarian, 1988): hoeveel kritiek de adolescent krijgt van de familie, of er sprake is van vijandigheid of bijvoorbeeld van emotionele overbetrokkenheid (Gerlsma, van der Lubbe & van Nieuwenhuizen, 1992). In eerder onderzoek zijn sterke verbanden gevonden tussen een hoge mate van EE en psychosociale problemen binnen de ontwikkeling van adolescenten (o.a. Hale, Raaijmakers, Gerlsma, & Meeus, 2007; Hale, van der Valk, Akse, & Meeus, 2008). Volgens ander onderzoek is het hier echter belangrijker de door de adolescent zelf ervaren kritiek (in sommige onderzoeken de maat voor EE) van ouders in acht te nemen, dan de daadwerkelijke mate van EE. Deze daadwerkelijke mate van EE lijkt namelijk een zwakker of geen verband te hebben met depressies tijdens de adolescentie in vergelijking met de effecten van de ervaren kritieken (Bolton, Barrowclough, & Calam, 2009). Hierbij moet worden opgemerkt dat bij het laatstgenoemde onderzoek gebruik werd gemaakt van een

relatief kleine steekproef ($N = 28$). De ervaren kritieken worden belangrijker in de pubertijd, een tijd waarin ook de emotionele reacties van de adolescent zelf heftiger en vaker voorkomen (Spear, 2009). De EE wordt dan ook in verband gebracht met agressieve reacties jegens bijvoorbeeld klasgenoten (Hale et al., 2008). Meer en heftigere emotionele reacties behoren volgens Spear (2009) tot een gezonde ontwikkeling, omdat de adolescentie meer sociale uitdagingen bevat, maar het kan bij adolescenten die meer risico lopen op een deviante ontwikkeling ook zorgen voor een vergroot risico. Onderzoek naar de relatie tussen EE binnen het gezin en de ontwikkeling van identiteit van een niet-klinische groep Nederlandse scholieren is nog niet eerder gedaan en zal meer inzicht geven over deze mogelijke verbanden.

De huidige studie. In deze studie worden de relaties onderzocht tussen de gezinssamenstelling van de adolescent, de mate van gezinscohesie die de adolescent rapporteert en het niveau van EE van de ouders aan de adolescent enerzijds en de ontwikkeling van de identiteit en de integratie van verschillende domeinen van identiteit bij adolescenten anderzijds. Er zijn voor alle genoemde onafhankelijke gezinsvariabelen aanwijzingen dat deze een mogelijk effect hebben op de ontwikkeling van identiteit van adolescenten, maar veelal bestaan deze aanwijzingen uit wisselende resultaten (gezinssituatie), algemene effecten van het gezinsfunctioneren op cross-sectioneel niveau (gezinscohesie) of een samenhang met de pubertijd en psychosociale problemen bij adolescenten (emotionele expressiviteit). In deze longitudinale studie wordt gekeken naar de samenhang binnen de verschillende gezinsfactoren en identiteitsvariabelen (1) en tussen de gezinsfactoren en identiteitsvariabelen op één meetmoment (2). Daarnaast zal worden gekeken naar de effecten van verschillende gezinsfactoren op deze gezinsfactoren en de (integratie van) identiteit zoals deze één jaar later wordt gemeten (3) en naar het effect van de (integratie van) identiteit op de (integratie van) identiteit en de verschillende gezinsfactoren zoals deze één jaar later worden gemeten (4). Ten slotte zal worden onderzocht of deze effecten kunnen worden verklaard door een eerder onderling verband tussen de verschillende eigenschappen. Een overzicht van de onderzoeksvragen wordt weergegeven in figuur 1.

Figuur 1. Onderzoeksmodel

Methode

Steekproefbeschrijving. De steekproef bestaat uit een grote heterogene groep Nederlandse HAVO en VWO scholieren die gedurende drie jaar elk jaar een klassikale vragenlijst invult. De groep adolescenten waarbij twee metingen succesvol zijn afgenomen bestaat ten tijde van tweede meting uit 205 jongens (45.2 procent) en 249 meisjes (54.8 procent) met een gemiddelde leeftijd van 15.5 jaar ($SD = 0.65$), uit de 2e (51.8 procent), 3e (48.0 procent) en 4e (0.2 procent) klas van de HAVO (31.3 procent), HAVO/VWO (37.0 procent), VWO (17.4 procent) en Gymnasium (14.3 procent). Van 66 adolescenten (15.5 procent) zijn (één van) de ouders in het buitenland geboren. De beschrijvende gegevens van de gezinscohesie, EE, algemene identiteit en verticale identiteit op meetmoment 1 en meetmoment 2 staan weergegeven in tabel 1. De gezinssituatie wordt niet in tabel 1 getoond vanwege het nominale meetniveau van de variabele. De gezinssituatie van de kinderen ($N = 454$) is als volgt verdeeld op meetmoment 1: 405 adolescenten (89.2 procent) wonen met beide biologische ouders, 14 (3.1 procent) wonen met één biologische ouder, 17 (3.8 procent) wonen met één biologische ouder en één stiefouder, en 15 (3.3 procent) bevinden zich in een overige gezinssituatie. Van meetmoment 2 zijn geen gegevens over de gezinssituatie bekend.

Tabel 1

Steekproefkenmerken van gezinscohesie, EE en beide identiteiten op meetmoment 1 en meetmoment 2 (totale steekproef, N = 454)

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>
	Meetmoment 1			Meetmoment 2		
Gezinscohesie	3.53	0.53	454	3.55	0.53	454
LEE	2.98	0.30	453	2.96	0.30	448
Algemene identiteit	5.31	0.75	454	5.37	0.67	453
Verticale identiteit	0.68	0.25	434	0.73	0.22	444

Meetinstrumenten

Identiteitsontwikkeling. De Spatial Continuity of Identity Questionnaire (SCIQ; van Hoof, 1997, 1999; Van Hoof & Raaijmakers, 2002) is een vragenlijst die de persoonlijke identiteit van de adolescent meet: hoe je jezelf ziet, of je goed in je vel zit en of je meent dat de wereld je iets te bieden heeft. De eerste 20 van de in totaal 85 items meten de algemene identiteit met per item zeven antwoordcategorieën, gecodeerd van -3 (zo ben ik daar helemaal niet) tot +3 (zo ben ik daar helemaal). Voorbeelden van gestelde vragen zijn ‘ik ben aardig’ en ‘ik neem makkelijk beslissingen’. De *Cronbach's α* voor de algemene identiteit in het huidige onderzoek is voor zowel de eerste als de tweede meting .78, wat wijst op voldoende interne consistentie (Field, 2005). De domeingebonden identiteiten worden na een kort intermezzo gemeten met dezelfde 20 items voor elk gekozen domein, per domein in een andere volgorde, nadat de adolescent zelf drie domeinen heeft gekozen. Voor beide metingen wijst een hoge score op een positief gevoel over de individuele identiteit. De horizontale en verticale integratie van identiteit worden gemeten door per persoon het gemiddelde te berekenen van de correlaties tussen de contextspecifieke identiteiten en door het gemiddelde te berekenen van de correlaties tussen de algemene identiteit en de drie domeinspecifieke identiteiten. Bij zowel horizontale als verticale integratie van identiteit verwijst een hogere score naar verdere integratie. Voor een volledig beeld van de integratie van de verschillende identiteitsdomeinen van de adolescent is het van belang om beide vormen te meten (van Hoof & Raaijmakers, 2002), maar omdat ze sterk correleren volstaat het voor het huidige onderzoek om te kiezen voor de verticale integratie van identiteit. In het huidige onderzoek heeft de verticale identiteit een goede interne consistentie op zowel de eerste als de tweede meting, met *Cronbach's α* van respectievelijk .89 en .87. Ook in eerder onderzoek is er voor de verticale identiteit sprake van

een goede interne consistentie van deze schaal (*Cronbach's α* = .85; Dumoulin, Kanters & de Lange, 2009).

Gezinssamenstelling. De gezinssamenstelling wordt gemeten door middel van één item met zeven antwoordmogelijkheden. De adolescent wordt gevraagd aan te geven hoe zijn huidige gezinssituatie eruit ziet. De antwoordmogelijkheden zijn: 'biologische vader en moeder', 'één biologische ouder (alleen vader of moeder)', 'één biologische ouder en een stiefouder', 'pleeg- of gastgezin', 'andere familieleden', en 'anders' waarbij de mogelijkheid bestaat zelf de situatie te beschrijven. De adolescent geeft aan welke situatie voor hem van toepassing is op het gezin waar hij de meeste tijd doorbrengt. In het huidige onderzoek is ervoor gekozen de laatste drie opties samen te voegen tot de categorie 'overige gezinssamenstellingen', omdat bij drie aparte categorieën de steekproef te klein zou zijn om betrouwbare resultaten te vinden.

Gezinscohesie. De gezinscohesie wordt gemeten aan de hand van 13 items die zijn afgeleid van de cohesieschaal van de Leuvense Gezinsvragenlijst (LGV; Kog, Vertommen, & Vandereycken, 1987). Deze schaal meet de emotionele betrokkenheid en het delen van informatie en beslissingen in het gezin door stellingen als 'in ons gezin betrekken we elkaar in alles wat we doen' en 'wij verdedigen ons gezin, wat er ook gebeurd is'. De 13 items worden gescoord op een vijfpuntsschaal met antwoordmogelijkheden variërend van 'klopt erg slecht' (score 1) tot 'klopt erg goed' (score 5). Alle items zijn positief geformuleerd waarbij een lage score staat voor een lage mate van gezinscohesie. Item 8 ('In ons gezin steunen steeds de ouders elkaar en de kinderen elkaar') kan enkel worden beoordeeld door adolescenten die opgroeien in een tweouder gezin. Dit wordt in de instructie van de vragenlijst beschreven en is bij de betreffende vraag extra aangegeven. De interne betrouwbaarheid van de items is voor het eerste meetmoment voldoende en het tweede meetmoment goed, met een *Cronbach's α* van respectievelijk .79 en .81.

Emotionele Expressiviteit. De EE zoals gerapporteerd door de adolescent wordt gemeten met de *Level of Expressed Emotion* vragenlijst (LEE; Cole & Kazarian, 1988). De vragenlijst meet de mate van EE zoals deze wordt ervaren door de ontvanger. De vragenlijst bestaat uit 46 stellingen over emotionele interacties tussen ouders en hun kind, waarop een antwoord kan worden omcirkeld, variërend van 'waar' (score 1) tot 'onwaar' (score 4). De totale score van de vragenlijst geeft de ervaren EE weer, waarbij lage scores wijzen op minder emotionele steun, opdringerigheid, irritatie en ervaren afwijzing en hoge scores op meer hiervan. Uit onderzoek is gebleken dat de vragenlijst bij de adolescenten dezelfde vierfactor structuur heeft als bij volwassenen. Dit onderzoek toont ook aan dat de interne consistentie van de

schalen goed is en alle inter-correlaties tussen de schalen significant zijn (Hale et al., 2007). Eerder is de schaal al beoordeeld als betrouwbaar, sekse- en leeftijdsafhankelijk, constructvalide en intern consistent (Cole & Kazarian, 1988). De interne betrouwbaarheid van de vragenlijst is bij het huidige onderzoek zowel bij de eerste als tweede meting goed, met voor beide momenten een *Cronbach's a* van .86.

Procedure

Scholen zijn benaderd op basis van beschikbaarheid en bereidheid tot participeren. De adolescenten hebben op school gedurende één lesuur een vragenlijst ingevuld waarvan de bovengenoemde vragenlijsten onderdeel uitmaken. De afname volgde op een verbale instructie door getrainde interviewers over het invullen van de vragenlijst en het benadrukken van de gegarandeerde anonimiteit bij deelname.

Plan van analyse

Samenhang tussen de variabelen. De samenhang binnen en tussen de verschillende gezinsfactoren en identiteiten op één meetmoment wordt geanalyseerd met Pearson correlaties, met uitzondering van de samenhang waarbij de gezinssituatie is betrokken. De gezinssituatie is de enige variabele op nominaal meetniveau binnen dit onderzoek; de overige variabelen zijn van interval meetniveau. Daarom zal met een variantieanalyse (ANOVA) worden vastgesteld of er significante verschillen zijn tussen de verschillende gezinssituaties en de andere variabelen.

Effecten. Ten bate van de analyses van de effecten van de variabelen op meetmoment 1 op de variabelen op meetmoment 2 worden regressieanalyses uitgevoerd. Voor de gezinssituatie wordt hierbij gebruik gemaakt van dummyvariabelen. De gezinssituatie zal in dit onderzoek niet worden opgenomen als afhankelijke variabele.

Autoregressieve effecten. Indien er significante effecten zijn gevonden en de relatie tussen de betreffende identiteit en gezinsfactor op hetzelfde meetmoment ook is aangetoond, wordt met een hiërarchische regressieanalyse geanalyseerd of de variabele op meetmoment 1 nog steeds een significante voorspeller is van de variabele op meetmoment 2, wanneer wordt gecontroleerd voor de afhankelijke variabele zoals deze was op meetmoment 1. Bijvoorbeeld, als algemene identiteit op meetmoment 1 een voorspeller van gezinscohesie op meetmoment 2 zou blijken, wordt gecontroleerd of dit effect niet (volledig) wordt bepaald door de relatie tussen de algemene identiteit en de gezinscohesie op het eerste meetmoment. Als er sprake is van een (partieel) autoregressief effect van de tijdens stap 2 toegevoegde variabele op

meetmoment 1 zal de aanvankelijk gevonden relatie na controle niet meer significant zijn of sterk verminderd blijken. Het verschil in de *slope* van de gevonden effecten met en zonder controle geeft de grootte van het mediator-effect weer (Baron & Kenny, 1986).

Resultaten

Samenhang tussen de variabelen. De correlaties tussen de LEE, gezinscohesie, algemene identiteit en verticale identiteit op meetmoment 1 zijn weergegeven in tabel 2. Verschillen tussen de gemiddelde scores op de schalen ter meting van LEE, gezinscohesie en de beide identiteiten zijn geanalyseerd met een ANOVA.

Alle gevonden correlaties op één meetmoment zijn significant en positief. De correlatie tussen gezinscohesie en de LEE kan worden geclassificeerd als gemiddeld (Cohen, 1988). Het verband tussen de LEE en de algemene en verticale identiteit is respectievelijk gemiddeld en klein. Ook de effectgrootte van het verband tussen de gezinscohesie en beide identiteiten is klein. Voor de correlatie tussen de algemene identiteit en de verticale identiteit is sprake van een groot effect. Door middel van de variantieanalyses zijn statistisch significante verschillen gevonden in gezinscohesie naar gezinssituatie ($F(3, 447) = 3.33, p = .020$), welke waarschijnlijk liggen tussen een intact gezin en een één ouder of overig gezin: waarschijnlijk, omdat met verschillende post-hoc testen wisselende resultaten worden gevonden. Voor een overzicht van de verschillen tussen de gezinscohesie naar gezinssituatie, zie figuur 2). Gezinnen met een ouder en een stiefouder verschillen hierin niet van de andere gezinnen. Verschillen worden niet gevonden voor de gemiddelde scores op de LEE ($F(3, 446) = 1.35, p = .258$), de algemene identiteit ($F(3, 447) = 1.42, p = .237$), en de verticale identiteit ($F(3, 427) = 0.57, p = .639$).

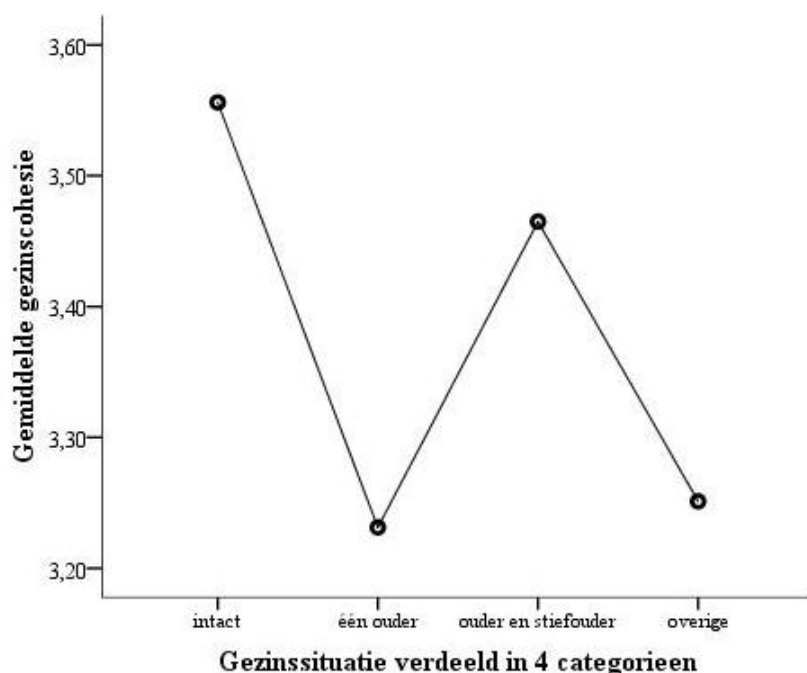
Tabel 2

Correlaties tussen de Gezinsvariabelen Gezinscohesie en LEE, en de Identiteiten op meetmoment 1

	1	2	3	4
1. Gezinscohesie	-	.44	.27	.18
2. LEE		-	.31	.27
3. Algemene identiteit			-	.77
4. Verticale identiteit				-

Noot: voor alle correlaties geldt $p < .001$

Figuur 2. Gemiddelde gezinscohesie naar gezinssituatie

Effecten. De resultaten van de analyse zijn weergegeven in tabel 3 (zie bijlage). De analyses naar het effect van de drie gezinsfactoren op meetmoment 1 op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2 tonen aan dat zowel gezinscohesie als de LEE op meetmoment 1 een significant effect hebben op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2. De effecten op de eigen variabelen zijn groot, het effect op de andere variabele is klein of medium (Cohen, 1988). De effecten van de verschillende gezinssituaties op meetmoment 1 op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2 zijn zeer klein en niet significant. Zowel de algemene identiteit als de verticale identiteit op meetmoment 1 hebben een significant en medium tot groot effect op de algemene identiteit en de verticale identiteit op meetmoment 2. Uit de regressieanalyse aangaande het effect van de gezinsfactoren op meetmoment 1 op de identiteiten op meetmoment 2 (tabel 4 en 5 in de bijlage) blijkt dat de LEE hier een klein significant effect op heeft. De gezinscohesie heeft een klein significant effect op de algemene identiteit, maar een zeer klein en niet significant effect op de verticale identiteit. De gezinssituatie heeft een zeer klein en niet significant effect op de beide identiteiten. Ook zijn de effecten van de identiteiten op meetmoment 1 op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2 geanalyseerd (tabel 6 en 7 in de bijlage). Zowel de algemene identiteit als de verticale identiteit van meetmoment 1 hebben kleine significante effecten op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2. Met uitzondering van het effect van opgroeien in een stiefgezin zijn alle gevonden effecten positief, dus een hogere score op een variabele geeft een hogere score op

een andere variabele. Het opgroeien in een stiefgezin kent negatieve, kleine en niet significante effecten op de beide identiteiten op meetmoment 2.

Autoregressieve effecten. De analyses hebben een significant effect aangetoond van de gezinscohesie op meetmoment 1 op de algemene identiteit op meetmoment 2, en van de LEE op meetmoment 1 op de beide identiteiten op meetmoment 2. Om te onderzoeken of deze effecten worden gemedieerd door de identiteit zoals die was op meetmoment 1, moet sprake zijn van een significant verband tussen beide variabelen op meetmoment 1. Zoals eerder aangetoond, zijn de correlaties tussen deze variabelen significant (zie tabel 2). Om te analyseren of er sprake is van een autoregressief effect zijn hiërarchische regressieanalyses uitgevoerd, waarbij de betreffende (algemene of verticale) identiteit van meetmoment 1 aan het model is toegevoegd. Een overzicht van deze analyses staan in de tabellen 4 en 5. Na toevoeging van algemene identiteit op meetmoment 1 aan het verband tussen de gezinscohesie van meetmoment 1 en de algemene identiteit op meetmoment 2, vervalt het significante verband tussen deze twee variabelen. Er is hier sprake van een autoregressief effect. Bij de LEE op meetmoment 1 en de algemene identiteit op meetmoment 2 blijft het verband wel bestaan na toevoeging van de algemene identiteit op meetmoment 1. Er is hier geen sprake van een autoregressief verband, waarbij toevoeging van de algemene identiteit op meetmoment 1 wel zorgt voor een medium effectgrootte. Voor wat betreft de verticale identiteit blijkt er sprake van een partieel autoregressief effect, doordat het verband tussen de LEE van meetmoment 1 en de verticale identiteit van meetmoment 2 kleiner wordt maar significant blijft na toevoeging van de verticale identiteit van meetmoment 1. Ook hier veranderd het kleine effect na toevoeging van de verticale identiteit op meetmoment 1 in een medium effect.

Eerdere analyses in het huidige onderzoek tonen een significant effect van de algemene en verticale identiteit op meetmoment 1 op de gezinscohesie en de LEE op meetmoment 2. Onderzocht is of voor deze verbanden een autoregressief effect bestaat, waarvan een samenvatting wordt weergegeven in tabel 6 en 7. Voor alle vier de analyses geldt dat het verband tussen identiteit op meetmoment 1 met de gezinsvariabele op meetmoment 2 vervalt na het toevoegen van de gezinsvariabele op meetmoment 1, waarbij de aanvankelijk kleine effectgroottes veranderen in grote effecten. Er is bij alle modellen dus sprake van een volledig autoregressief effect.

Discussie

In dit onderzoek zijn de relaties onderzocht tussen verschillende gezinsfactoren en de (ontwikkeling van) identiteit bij adolescenten in Nederland. Hierbij is gekeken naar de gezinssamenstelling, de door de adolescent ervaren mate van emotionele expressiviteit (EE) en de cohesie binnen het gezin, het algehele gevoel van identiteit en het besef van temporaal-spatiële continuïteit, gemeten door de verticale integratie van identiteit. In dit onderzoek zijn verschillende effecten gevonden, welke in de onderstaande alinea's zullen worden besproken. Hiervoor zal eerst de samenhang binnen de gezins- en identiteitsvariabelen worden besproken. Als tweede zal de samenhang tussen de gezins- en identiteitsvariabelen op één meetmoment worden toegelicht. Ten slotte zullen de longitudinale effecten worden besproken (binnen en tussen de gezins- en identiteitsvariabelen) en de eventuele aanwezigheid van autoregressieve effecten binnen het gevonden resultaat.

Samenhang binnen gezins- en identiteitsvariabelen. Met betrekking tot de onderlinge gezinsvariabelen op één meetmoment kan worden gesteld dat het gevoel van cohesie binnen het gezin in positief verband kan worden gebracht met zowel de EE binnen het gezin als de samenstelling van het gezin, waarbij het intacte gezin (gevolg door de combinatie ouder-stiefouder) in verband worden gebracht met meer gevoel van cohesie. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat kinderen met twee ouders hun gezin als cohesiever ervaren dan kinderen uit een gezin met één ouder of een pleeggezin: ook wel, de vragen die de ervaren gezinscohesie meten passen bij het beeld van een model (intact) gezin: “we verdedigen ons gezin, wat er ook gebeurd is”, “ik ken geen enkel gezin dat beter aan elkaar hangt dan ons gezin” of “’s avonds zitten we bij elkaar.” Het niveau van EE kan naar aanleiding van dit onderzoek niet in verband worden gebracht met de samenstelling van het gezin. Hierbij dient te worden opgemerkt dat het statistische bestaansrecht van de verbanden waarbij gezinssituatie betrokken is mede wordt bepaald door de grootte van de groepen binnen de gezinssituatie: binnen de steekproef bevinden zich slechts een beperkt aantal ($N = 46$) niet intacte gezinnen welke vervolgens worden uitgesplitst in verschillende groepen. De onderzoekspopulatie wijkt daarmee licht af van de werkelijke populatie (Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS], 2009a) en het beperkte aantal niet intacte gezinnen verkleint de kans op een significante samenhang. Met betrekking tot de onderlinge identiteitsvariabelen bestaat er zoals verwacht een sterk positief verband tussen het gevoel van algemene identiteit en de verticale integratie van identiteit, door eerdere bevindingen van Van Hoof en Raaijmakers (2002) en doordat verticale integratie wordt bepaald door het verband tussen de algemene en domeingebonden identiteiten van een adolescent (van Hoof & Raaijmakers, 2002). In dit

onderzoek zijn de verschillende concepten voor zowel de gezinssituatie als de (ontwikkeling van) identiteit beschouwd als losse variabelen. Naar aanleiding van de gevonden verbanden kan worden gesteld dat bij vervolgonderzoek de gezinsfactoren en identiteitsvariabelen als aparte concepten kunnen worden gezien, maar dat wel rekening moet worden gehouden met de onderlinge verbanden die zij hebben. Als bijvoorbeeld onderzoek wordt gedaan naar de invloed van de EE op een bepaalde variabele, dan kunnen gevonden effecten mede worden bepaald door de invloed van de gezinscohesie of zelfs de gezinssituatie.

Samenhang tussen de gezinsfactoren en identiteiten op één meetmoment. Mede ten behoeve van de analyses naar autoregressieve effecten is onderzocht of er op één meetmoment een samenhang bestaat tussen de verschillende gezinsfactoren en identiteiten. Er is geen verband gevonden tussen de gezinssamenstelling en de identiteitsvariabelen op eenzelfde meetmoment. Het gevoel van cohesie en de emotionele expressiviteit kunnen wél in verband worden gebracht met beide identiteitsvariabelen, wat een bevestiging is van de verwachtingen naar aanleiding van onderzoek van Van Hoof en collega's (2008). Doordat deze informatie op één tijdstip is verkregen is het niet duidelijk of dit betekent dat adolescenten die een hoge gezinscohesie en EE ervaren over het algemeen verder zijn in hun identiteitsontwikkeling, of dat het de identiteitsontwikkeling is die de ervaringen van de adolescent (mede) bepaalt. Dit is de reden dat voor dit onderzoek een longitudinale opzet kan worden geprefereerd boven de eerder beschreven cross-sectionele onderzoeken (o.a. Gravetter & Forzano, 2006).

Effecten binnen gezinsfactoren of identiteitsontwikkeling. Vervolgens zijn de effecten onderzocht die gezinsfactoren hebben op de gezinsfactoren één jaar later (met uitzondering van de gezinssamenstelling) en identiteit op identiteit één jaar later. Met betrekking tot de gezinsvariabelen is geen significant effect gevonden van de gezinssamenstelling op de gezinscohesie of EE. Een mogelijke oorzaak hiervan is de eerder genoemde samenstelling van de steekproef met betrekking tot de gezinssamenstelling. De ervaren cohesie binnen het gezin kan worden verklaard door de eerder ervaren cohesie (groot effect) en de eerdere EE (klein effect). Dat het effect van de eerder ervaren cohesie slechts gemiddeld is kan mogelijk worden verklaard door de ontwikkelingsfase waarin de adolescent zich bevindt: tijdens deze fase veranderen de relaties binnen het gezin, waardoor de eerdere cohesie geen groot effect heeft op de cohesie binnen het gezin één jaar later (Baer, 2002; Conger & Ge, 1999). Het uitsplitsen van de steekproef in verschillende leeftijdsgroepen zou hier wellicht meer duidelijkheid over kunnen bieden. Ook de EE kan worden verklaard door zowel de eerder ervaren cohesie (medium effect) als de eerdere EE (groot effect). De effecten van de eerdere identiteiten op

algemene of verticale identiteit zijn gemiddeld tot groot. De effecten zijn positief, de identiteit wordt sterker en de adolescent krijgt naarmate hij ouder wordt meer besef van temporaal-spatieële continuïteit, zoals in overeenstemming is met eerder onderzoek (Côté & Levine, 1988; van Hoof, 1999).

Effecten tussen gezinsfactoren en identiteitsontwikkeling. De door adolescenten ervaren gezinscohesie en EE worden beïnvloed door zowel de algemene identiteit als de verticale integratie van identiteit. Echter, deze effecten worden, gezien de gevonden autoregressieve effecten, waarschijnlijk geheel veroorzaakt door de eerder genoemde verbanden tussen deze gezinsfactoren en de identiteiten tijdens de eerste meting. Het effect van de identiteitsontwikkeling op de gezinsfactoren kan dus worden verklaard door de eerder ervaren gezinsfactoren die in relatie staan met de eerder aangegeven identiteit. Mogelijk spelen de gezinsfactoren op een eerder moment in de (pre)adolescentie wel een rol in de ontwikkeling van identiteit. Longitudinaal onderzoek dat op jongere leeftijd begint en later eindigt kan hierover meer duidelijk geven. De effecten van de verschillende gezinsfactoren op de verschillende identiteiten zijn gecompliceerder: de gezinssituatie heeft géén aangetoond effect op één van de identiteiten en ook in dit geval kan de samenstelling van de steekproef hier aan hebben bijgedragen. De resultaten sluiten wel aan bij eerder onderzoek van McCurdy en Scherman (1996), al spreken zij de resultaten van ander onderzoek tegen (o.a. Benson & Johnson, 2009). Met het huidige onderzoek is hiermee dus geen antwoord gegeven op de eerder gevonden wisselende resultaten. De gezinscohesie heeft een klein effect op de algemene identiteit, maar niet op de verticale identiteit, waarbij er ook voor de algemene identiteit sprake is van een autoregressief effect. Dit betekent dat adolescenten uit gezinnen met een hogere cohesie een sterker ontwikkelde algemene identiteit hebben, maar zodra deze kinderen andere domeinen bij de identiteit betrekken (zoals bij de verticale identiteit wordt gedaan) vervalt het verband. Gezinsamenstelling en gezinscohesie zijn in dit onderzoek dus geen sterke voorspellers voor de ontwikkeling van identiteit bij adolescenten. Deze resultaten bevestigen wel eerder onderzoek waarin de samenhang op één meetmoment is beschreven (Mullis et al., 2003; Matheis & Adams, 2004; Adams et al., 2006).

Naar aanleiding van huidig onderzoek kan worden vastgesteld dat er op de langere termijn op basis van de gezinssamenstelling en de gezinscohesie nog geen goede voorspellingen kunnen worden gedaan over identiteit. De door adolescenten ervaren EE hebben wel een klein en positief effect op beide identiteiten. Bij controle op autoregressieve effecten worden de gezamenlijke effecten groter en het effect van de EE verdwijnt niet door de eigen identiteit als voorspeller toe te voegen. Dit betekent in de praktijk dat de EE samen

met de eerdere identiteit voor ongeveer 17% een voorspeller is van latere algemene en verticale identiteit bij adolescenten. Dit hoeft niet te betekenen dat kinderen met betrekking tot hun identiteitsontwikkeling baat hebben bij veel EE binnen het gezin, omdat dit effect wellicht beter kan worden verklaard door de leeftijd van de respondenten: gedurende de pubertijd worden de ervaren kritieken immers belangrijker en de emotionele reacties van de adolescent heftiger en frequenter. Dit behoort tijdens de adolescentie tot een gezonde ontwikkeling (Spear, 2009), wat een waarschijnlijke en logische verklaring voor het verband is.

Limitaties. Er zijn verschillende gezinsfactoren die de ontwikkeling van identiteit bij adolescenten kunnen beïnvloeden of andersom. Bij adolescenten die te maken hebben met gezinsfactoren die de ontwikkeling van hun identiteit kunnen beïnvloeden kan een behandelaar bij interventies rekening houden met deze invloeden. Helaas hebben veel van deze relaties tot dusver nog een zwakke wetenschappelijke onderbouwing. De duidelijkste gevonden relatie is die tussen de EE, die tijdens de adolescentie tijdelijk heftiger wordt en de identiteit, die tijdens de adolescentie ontwikkelt. Of op een later moment in de adolescentie juist een afname van de EE betekent dat de ontwikkeling van identiteit is voltooid zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Over de andere beperkingen die dit onderzoek kent dient een aantal opmerkingen te worden gemaakt: zo is het belangrijk te stellen dat het beperkt mogelijk is op basis van dit onderzoek stellige uitspraken te doen over alle adolescenten in Nederland (Gravetter & Forzano, 2006). Zo hebben bijvoorbeeld adolescenten op het VMBO (55 procent van de Nederlandse adolescenten; CBS, 2009c) niet deelgenomen aan dit onderzoek en bestaat de onderzoekspopulatie uit een leeftijdsgroep die nauwer is dan de definities van adolescentie in andere onderzoeken (met een variatie tussen 10-22 jaar; Santrock, 2008) en er zijn zelfs moderne theorieën die veronderstellen dat de vorming van identiteits begin noch einde heeft tijdens de adolescentie (Cote, 2006; Korger, 2007; Marcia & Carpendale, 2004). In vervolgonderzoek moeten dus ook adolescenten op het VMBO worden betrokken en moet de afname op een jongere leeftijd worden gestart, waarna het onderzoek wordt afgenomen tot 22-jarige leeftijd (op basis van Santrock, 2008), zodat de gehele ontwikkeling van preadolescentie tot bijna volwassenheid kan worden gevolgd op basis van jaarlijkse meetmomenten. Er zijn in deze analyse slechts twee meetmomenten meegenomen, waardoor het onduidelijk is of gezinsvariabelen mogelijk vóór de adolescentie al een effect hebben op de ontwikkeling van identiteit tijdens de adolescentie of dat ook de gezinsvariabelen of de identiteit na de adolescentie, tijdens de adolescentie beïnvloed kunnen zijn. Met het betrekken van meer dan twee meetmomenten kunnen ook uitspraken worden

gedaan over het verloop van de ontwikkeling van identiteit of gezinsvariabelen tijdens de adolescentie. Ook zijn er zaken die mogelijk de betrouwbaarheid van het onderzoek ondermijnen (Gravetter & Forzano, 2006): zo bestaat de steekproef niet uit a-select gekozen scholen, maar zijn de scholen geselecteerd op basis van geschiktheid en welwillendheid. De deelnemers hebben de vragen klassikaal ingevuld, waardoor dit in sommige klassen mogelijk tot gevolg heeft gehad dat jongeren elkaar hebben beïnvloed of dat er sociaal wenselijke antwoorden zijn gegeven door onderling overleg of het hardop stellen van vragen over de vragenlijst. De afname van het onderzoek behoeft dus in de toekomst een betere organisatie, waarbij bij alle jongeren het onderzoek op dezelfde manier wordt afgenomen, in een omgeving die hen meer privacy en rust biedt. Of er met de voorstellen voor toekomstig onderzoek scherpere verbanden worden gevonden tussen de verschillende gezinsfactoren en de (ontwikkeling van) identiteit bij adolescenten is onzeker, maar dat de wisselende resultaten dan met betrouwbaarder onderzoek kunnen worden bekeken is zeer belangrijk voor het onderzoek naar de verhouding tussen gezinsvariabelen en identiteitsontwikkeling bij adolescenten in Nederland.

Aantal woorden: 5868.

Referenties

- Adams, G. R., Berzonsky, M. D., & Keating, L. (2006). Psychosocial resources in first-year university students: the role of identity processes and social relationships. *Journal of Youth and Adolescence*, 35, 81-91.
- Alberts, C., Mbalo, N. F., & Ackermann, C. J. (2003). Adolescents' perceptions of the relevance of domains of identity formation: a South African cross-cultural study. *Journal of Youth and Adolescence*, 32, 169-184.
- Baer, J. (2002). Is family cohesion a risk or protective factor during adolescent development? *Journal of Marriage and Family*, 64, 668-675.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6), 1173-1182.
- Benson, J. E., & Johnson, M. K. (2009). Adolescent family context and adult identity formation. *Journal of Family Issues*, 30, 1265-1286.
- Berk, L. E. (2006). *Child development (7th ed.)* Boston: Person Education.
- Bolton, C., Barrowclough, C., & Calam, R. (2009). Parental criticism and adolescent depression: does adolescent self-evaluation act as a mediator? *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 37, 553-570.

- Cait, C.-A. (2005). Parental death, shifting family dynamics, and female identity development. *Journal of Death and Dying, 51*, 87-105.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2009a). *Jaarrapport 2009. Landelijke jeugdmonitor*. Den Haag: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2009b). *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2009c). *Jaarboek onderwijs in cijfers*. Den Haag: CBS.
- Cole, J. D., & Kazarian, S. S. (1988). The level of expressed emotion scale: a new measure of expressed emotion. *Journal of Clinical Psychology, 44*, 392-397.
- Côté, J. E. & Levine, C. (1988). A critical examination of the ego identity status paradigm. *Developmental Review, 8*, 147-184.
- Côté, J. E. (2006). Emerging adulthood as an institutionalized moratorium: risks and benefits to identity formation. In J. J. Arnett & J. L. Tanner (Eds.), *Emerging adults in America*. Washinton DC: American Psychological Association.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Conger, R. D., & Ge, X. (1999). Conflict and cohesion in parent-adolescent relations: Changes in emotional expression from early to midadolescence. In M. J. Cox & J. Brooks-Gunn (Eds.), *Conflict and cohesion in families: Causes and consequences* (pp. 185-206). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- de Graaf, A. (2007). De ervaring van kinderen met stiefouders. *Bevolkingstrends, 55*, 23-24.
- Dumoulin, S. A. A. J., Kanters, J. W. H., & De Lange, E. J. M. (2009). *Het effect van delinquent gedrag en verticale integratie van identiteit op symptomen van een gegeneraliseerde angststoornis bij jongeren in Nederland*. Ongepubliceerd manuscript, Universiteit Utrecht.
- Dunkel, C. S. (2005). The relation between self-continuity and measures of identity. *Identity: an International Journal of Theory and Research, 5*, 21-34.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). New York: W. W. Norton.
- Field, A. (2005). *Discovering statistiscs using SPSS. Second Edition* (pp. 666-676). Londen: SAGE publications Inc.
- Gerlsma, C., van der Lubbe, P. M., & van Nieuwenhuizen, C. (1992). Factor analysis of the level of expressed emotion scale, a questionnaire intended to measure 'perceived expressed emotion'. *British Journal of Psychiatry, 160*, 385-389.

- Gravetter, F. J., & Forzano, L. B. (2006). *Research methods for the behavioral sciences (2nd ed.)*. Belmont: Wadsworth.
- Hale III, W. W., Raaijmakers, Q. A. W., Gerlsma, C., & Meeus, W. (2007). Does the level of expressed emotion (LEE) questionnaire have the same factor structure for adolescents as it has for adults? *Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology*, *42*, 215-220.
- Hale III, W. W., van der Valk, I., Akse, J., Meeus, W. (2008). The interplay of early adolescents' depressive symptoms, aggression and perceived parental rejection: a four-year community study. *Journal of Youth and Adolescence*, *37*, 928-940.
- Kog, E., Vertommen, H., & Vandereycken, W. (1987). De Leuvense Gezinsvragenlijst: een nieuw gezinsdiagnostisch instrument. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, *29*, 343-355.
- Kroger, J. (2007). *Identity development: adolescence through adulthood (2nd ed.)* Thousand Oaks, CA: Sage.
- Leake, V. S. (2007). Personal, familial, and systemic factors associated with family belonging for stepfamily adolescents. *Journal of Divorce & Remarriage*, *47*, 135-155.
- Marcia, J. E., & Carpendale, J. (2004). Identity: does thinking make it so? In C. Lightfoot, C. Lalaonde, & M. Chandler (Eds.), *Changing conceptions of psychological life*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Matheis, S., & Adams, G. R. (2004). Family climate and identity style during late adolescence. *Identity*, *4*, 77-95.
- McCurdy, S. J., & Scherman, A. (1996). Effects of family structure on the adolescent separation-individuation process. *Adolescence*, *31*, 307-319.
- Mullis, A. K., Mullis, R. L., Schwartz, S. J., Pease, J. L., & Shriner, M. (2007). Relations among parental divorce, identity status, and coping strategies of college women. *Identity*, *7*, 137-154.
- Mullis, R. L., Brailsford, J. C., & Mullis, A. K. (2003). Relations between identity formation and family characteristics among young adults. *Journal of Family Issues*, *24*, 966-980.
- Santrock, J. W. (2008). *Adolescence (12th ed.)*. New York: McGraw – Hill.
- Schultz, L. E. (2007). The influence of maternal loss on young women's experience of identity development in emerging adulthood. *Death Studies*, *31*, 17-43.
- Spear, L. P. (2009). Heightened stress responsivity and emotional reactivity during pubertal maturation: implications for psychopathology. *Development and Psychopathology*, *21*, 87-97.
- Van Hoof, A. (1997). Identity formation in adolescence: *Structural integration and guiding influences*. Unpublished doctoral dissertation, Utrecht: Utrecht University.

- van Hoof, A. (1999). The identity status field re-reviewed: an update of unresolved and neglected issues with a view on some alternative approaches. *Developmental Review, 19*, 497-556.
- van Hoof, A., & Raaijmakers, Q. A. W. (2002). The spatial integration of adolescent identity: its relation to age, education, and subjective well-being. *Scandinavian Journal of Psychology, 43*, 201-212.
- van Hoof, A., Raaijmakers, Q. A. W., van Beek, Y., Hale III, W. W., & Aleva, L. (2008). A multi-mediation model on the relations of bullying, victimization, identity, and family with adolescent depressive symptoms. *Journal of Youth and Adolescence, 37*, 772-782.
- Willemsen, E. W., & Waterman, K. K. (1991). Ego identity status and family environment: a correlational study. *Psychological Reports, 69*, 1203-1212.

Tabel 3

Samenvatting van de Regressieanalyses

	<i>N</i>	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>p</i>	<i>R</i> ²
Gezinscohesie T2						
Gezinssituatie T1:	454				.350	.01
Gezinssituatie intact		0.22	0.13	.13	.088	
Gezinssituatie één ouder		0.17	0.19	.06	.367	
Gezinssituatie stiefgezin		0.28	0.18	.10	.119	
Gezinscohesie T1	454	0.48	0.04	.48	< .001	.23
LEE T1	453	0.39	0.08	.22	< .001	.05
LEE T2						
Gezinssituatie T1:	448				.706	< .01
Gezinssituatie intact		0.08	0.07	.08	.280	
Gezinssituatie één ouder		0.06	0.11	.03	.600	
Gezinssituatie stiefgezin		0.04	0.10	.03	.672	
Gezinscohesie T1	448	0.13	0.03	.24	< .001	.06
LEE T1	447	0.52	0.04	.52	< .001	.27
Algemene identiteit T2						
Algemene identiteit T1	453	0.43	0.04	.48	< .001	.23
Verticale identiteit T1	433	0.78	0.12	.30	< .001	.09
Verticale identiteit T2						
Algemene identiteit T1	444	0.09	0.01	.31	< .001	.10
Verticale identiteit T1	425	0.28	0.04	.33	< .001	.11

Tabel 4

Samenvatting van de Hiërarchische Regressieanalyse voor het Voorspellen van Algemene Identiteit op meetmoment 2

	<i>N</i>	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>p</i>
Stap 1					
Gezinscohesie T1	453	0.21	0.06	.17	< .001
Stap 2					
Gezinscohesie T1	453	0.05	0.05	.04	.384
Algemene identiteit T1	453	0.42	0.04	.47	< .001
Stap 1					
LEE T1	452	0.64	0.10	.28	< .001
Stap 2					
LEE T1	452	0.34	0.10	.15	.001
Algemene identiteit T1	452	0.39	0.04	.44	< .001
Stap 1					
Gezinssituatie T1:	453				.494
Gezinssituatie intact		0.11	0.16	.05	.490
Gezinssituatie één ouder		0.04	0.24	.01	.867
Gezinssituatie stiefgezin		-0.12	0.23	-.03	.606

Noot. Gezinscohesie: $R^2 = .03$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .21$ voor Stap 2 ($p < .001$). LEE: $R^2 = .08$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .17$ voor Stap 2 ($p < .001$). Gezinssituatie: $R^2 = .01$ voor Stap 1.

Tabel 5

Samenvatting van de Hiërarchische Regressieanalyse voor het Voorspellen van Verticale Identiteit op meetmoment 2

	<i>N</i>	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>p</i>
Stap 1					
Gezinscohesie T1	425	0.04	0.02	.08	.087
Stap 1					
LEE T1	424	0.15	0.04	.19	< .001
Stap 2					
LEE T1	424	0.09	0.04	.11	.017
Verticale identiteit T1	424	0.25	0.04	.29	< .001
Stap 1					
Gezinssituatie T1:	425				.614
Gezinssituatie intact		0.05	0.05	.06	.411
Gezinssituatie één ouder		0.06	0.08	.05	.453
Gezinssituatie stiefgezin		-0.02	0.08	-0.02	.807

Noot. Gezinscohesie: $R^2 = .01$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .10$ voor Stap 2 ($p < .001$). LEE: $R^2 = .04$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .08$ voor Stap 2 ($p < .001$). Gezinssituatie: $R^2 = .01$ voor Stap 1.

Tabel 6

Samenvatting van de Hiërarchische Regressieanalyse voor het Voorspellen van Gezinscohesie op meetmoment 2

	<i>N</i>	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>p</i>
Stap 1					
Algemene identiteit T1	454	0.11	0.03	.16	< .001
Stap 2					
Algemene identiteit T1	454	0.02	0.03	.03	.561
Gezinscohesie T1	454	0.47	0.04	.48	< .001
Stap 1					
Verticale identiteit T1	434	0.31	0.10	.15	.002
Stap 2					
Verticale identiteit T1	434	0.13	0.09	.06	.136
Gezinscohesie T1	434	0.47	0.04	.47	< .001

Noot. Algemene identiteit: $R^2 = .02$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .23$ voor Stap 2 ($p < .001$). Verticale identiteit: $R^2 = .02$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .24$ voor Stap 2 ($p < .001$).

Tabel 7

Samenvatting van de Hiërarchische Regressieanalyse voor het Voorspellen van de LEE op meetmoment 2

	<i>N</i>	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>p</i>
Stap 1					
Algemene identiteit T1	447	0.06	0.02	.15	.002
Stap 2					
Algemene identiteit T1	447	< 0.01	0.02	-.01	.821
LEE T1	447	0.53	0.04	.52	< .001
Stap 1					
Verticale identiteit T1	429	0.22	0.06	.19	< .001
Stap 2					
Verticale identiteit T1	429	0.05	0.05	.05	.290
LEE T1	429	0.55	0.04	.53	< .001

Noot. Algemene identiteit: $R^2 = .02$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .24$ voor Stap 2 ($p < .001$). Verticale identiteit: $R^2 = .03$ voor Stap 1; $\Delta R^2 = .29$ voor Stap 2 ($p < .001$).